

روش‌شناسی تعیین شاخص رفتاری در قرآن*

علی همت بناری** و محمد احسانی***

چکیده

هدف نوشتار حاضر دستیابی به روش مناسب در تبدیل معارف کلی قرآن به شاخص‌های رفتاری تعهد دینی است تا با شناخت فرایند شاخص‌سازی بتوان گزاره‌های قرآنی را به رفتارهای کاربردی تبدیل کرد. دو روش برای استخراج شاخص‌های رفتاری از قرآن کریم در این پژوهش بررسی و به قرآن پژوهان ارائه شده است؛ یکی روش تحلیل مفهومی و دیگری روش استفاده از معیارهای تعیین شاخص. این دو روش از روش‌های کیفی است که مفاهیم قرآن را به رفتارهای قابل مشاهده تغییر می‌دهد. تحلیل مفهومی روشی است که طی مراحل به شاخص مورد نظر منتهی می‌شود. معیارهای تعیین شاخص به دو دسته معیارهای درون متنی و برون متنی تقسیم می‌شود. هر کدام از این معیارها دارای فروعاتی است که مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: رفتار، روش‌شناسی، شاخص، شاخص ایجابی و سلبی، شاخص رفتاری، شاخص حداکثری.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۶/۳ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۱۰/۲.

** استادیار جامعه المصطفی العالمیه: ah.banari@gmail.com

*** دکتری قرآن و علوم تربیتی (نویسنده مسئول): mohammadehsanni@gmail.com

مقدمه

شاخص سازی و تبدیل معارف کلی قرآن به شاخص‌های رفتاری با توجه به شرایط روز و روی‌آوری مردم به کمیت‌گرایی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. مفاهیم قرآن از ژرفای معنایی و کلیت برخوردار است که هم فهم آن برای نسل جوان مشکل است و هم به کارگیری گزاره‌های قرآن در میدان عمل کار ساده‌ای نیست؛ از این‌رو، لازم است معارف کلی قرآن به صورت رفتارهای عینی و قابل اجرا برای عموم مردم، به ویژه جوانان، تبدیل گردد. این کار با شاخص‌سازی امکان‌پذیر است که روش‌شناسی، گام نخست آن است. این نوشتار درصدد است، روش استخراج شاخص رفتاری تعهد دینی از قرآن کریم را جست‌وجو کند و مناسب‌ترین شیوه تعیین شاخص را ارائه دهد. روش تحلیل مفهومی و روش استفاده از معیارهای درون‌متنی و برون‌متنی از روش‌های مناسب در معرفی شاخص‌های رفتاری تعهد دینی است که در این نوشتار واکاوی شده است. روش تحلیل مفهومی و به کارگیری معیارهای قرآنی عمومیت دارد و در همه مفاهیم قرآن کاربرد دارد.

شاخص رفتاری

عبارت ترکیبی «شاخص رفتاری» از دو کلمه شاخص و رفتار پدید آمده و معنای آن با عنایت به معنای این دو کلمه روشن است. تعریف مورد نظر شاخص رفتاری بعد از ذکر تعاریف دانشمندان علوم اجتماعی و علوم رفتاری به دست می‌آید. پرت و لازارسفلد در تعریف شاخص رفتاری می‌گویند: «شاخص رفتاری عبارت است از مفهوم یا عددی که اندازه کمیت معینی را مشخص کند و شاخص به معنای اخص برای مفاهیم یا صفاتی به کار می‌رود که در سطح نسبی قابل اندازه‌گیری باشد» (دوورژه، مبانی روش‌های علوم اجتماعی، ۱۳۶۷: ۳۳۹). به گفته وی شاخص‌ها رده‌های مشاهده‌شدنی هستند که به وسیله آنها می‌توانیم تفاوت‌های میان ابعاد تحلیل شده را درک کنیم. در عالم واقعیت هم می‌توانیم وجود یا عدم وجود این ویژگی یا وضعیت چنین متغیری را ثابت کنیم (رونرژ، مبانی پژوهش در علوم اجتماعی، ۱۳۶۴: ۶۱).

اگر رفتار را به عنوان یک مفهوم در نظر بگیریم، برای عینی ساختن آن ابتدا باید به ابعاد و مؤلفه‌های رفتاری تجزیه گردد. سپس شاخص یا شاخص‌های آن رفتار تعیین شود. شاخص در زبان علوم تربیتی نشانگرهایی است برای سنجش میزان رشد فرد در ابعاد مختلف که در

مقایسه و ارزیابی رفتار علمی و اخلاقی افراد با همدیگر به کار می‌رود؛ مثلاً آفت نمرات دانش‌آموزان در یک درس خاص با وجود صلاحیت و تلاش معلم می‌تواند شاخصی برای مشکل بودن مطالب آن درس باشد (فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، ۱۳۷۸: ۲۷۷)؛ بنابراین، شاخص یک ویژگی رفتاری است که سبک و نحوه آن رفتار را نشان می‌دهد؛ به عبارت دیگر، شاخص در حقیقت یک صفت خاص رفتار در حیطه روابط اجتماعی می‌باشد که نشانگر کیفیت عمل است؛ مثلاً دادن پول به فقیر شاخص رفتار اجتماعی فرد است در تعامل با دیگران که عمل کرد خیرخواهانه او را نشان می‌دهد. اما منظور از شاخص رفتاری در این نوشتار، شاخص کیفی است که حالت، صفت یا ویژگی موجود در عمل و رفتار فرد و جامعه را که رنگ خاصی به آن رفتار می‌بخشد، نشان می‌دهد. این نوع شاخص رفتاری، چیزی وسیع‌تر از شاخص کمی نزدیک به مفهوم معیارهای رفتار در امور اجتماعی است.

روش‌های شاخص‌سازی

شاخص‌سازی و تبدیل مفاهیم قرآنی به شاخص رفتاری نیازمند روش‌شناسی است. آنچه در این پژوهش مناسب به نظر می‌رسد، استفاده از روش تحلیل مفهومی و به کارگیری معیارهای تعیین شاخص تعهد دینی بر شاخص‌های مورد نظر قرآنی است. این دو روش در فرایند استخراج شاخص رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی از منظر قرآن، مهم و قابل اجراست؛ از این‌رو، در بحث روش‌شناسی شاخص تعهد دینی به تبیین این دو روش می‌پردازیم.

یک - روش تحلیل مفهومی

تحلیل مفهومی روشی است دارای مراحل چون مفهوم‌سازی، تجزیه مفهوم به ابعاد، دست‌یابی به شاخص‌ها و ارائه معرف‌های سنجش‌پذیر و اندازه‌گیری شونده که با استفاده از متون دینی و قرآنی به مرحله اجرا در می‌آید. این مدل روشی است برای تجزیه و تحلیل مفاهیم کلی و تبدیل آنها به ابعاد، مؤلفه‌ها و نماگرهای قابل اندازه‌گیری که در زمینه گزاره‌های دینی، اخلاقی و رفتاری به کار می‌رود.

برای مفهوم‌سازی دو شیوه وجود دارند: شیوه استقرایی و شیوه قیاسی. شیوه نخست مفاهیم علمی و عملی منفرد می‌سازد که براساس تجربه و مشاهدات مستقیم از طریق مصاحبه‌های اکتشافی انجام می‌گیرد. شیوه دوم ترکیبی و قیاسی است که مفاهیم دستگامی

را می‌سازد و از راه استدلال انتزاعی (قیاس، تمثیل، تضاد و ...) ساخته می‌شود. در نتیجه مفهوم‌سازی به هر صورت، باید با جداسازی و تشخیص ابعاد مؤلفه‌ها و شاخص‌ها همراه باشد (ابراهیمی‌پور، شاخص‌ها خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، بی تا: ۴۳).

مطالعه اکتشافی اهمیت فراوان در ساخت روش تحلیلی تحقیق دارد. مدل تحلیلی در واقع در طول مطالعات اکتشافی شکل می‌گیرد. تحقیق در علوم اجتماعی برای کاوش درباره یک موضوع یا آشنایی اولیه با آن موضوع صورت می‌گیرد. بررسی‌های اکتشافی برای مطالعات پایدارتر مانند موضوعات قرآنی و ارزشی مناسب است؛ بدین معنا که با مطالعات کاوشی می‌توان زاویه‌های پنهان مفاهیم قرآن را آشکار و شاخص‌های رفتاری از درون آنها را به دست آورد. اگر شاخص‌های رفتاری، تعهد دینی را براساس قرآن کریم بررسی کند، بهتر است از روش کاوش و تحلیل مفهومی بهره‌گیرد (ارل بی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۸۱: ۱/۱۹۳)؛ زیرا با این روش می‌توان فصل جدیدی در مطالعات قرآنی گشود و شاخص‌سازی را در معارف دینی به کار بست (همان، ۱۹۴). پس از کشف لایه‌های پنهان مفاهیم، توصیف آنها نیز لازم است؛ بدین معنا که میزان موفقیت و راه رسیدن به شاخص را باید توضیح داد و برای مخاطبان بیان کرد (همان، ۱۹۸).

۱. استخراج شاخص

زمانی که سخن از مفاهیم است، شاخص‌سازی نیز در درون آن جای دارد. مفاهیم بدون شاخص‌سازی به دست نمی‌آید؛ برای مثال، هرگاه درباره انفاق بحث شود، ضرورتاً باید انفاق را تعریف کرد و شاخص‌های آن را مشخص نمود. سپس افراد یا جامعه‌ای که واجد شاخص‌های انفاق باشند، می‌توان آنها را متعهد به ارزش اخلاقی انفاق دانست (ساروخانی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۸۸: ۲/۸۹). از این نظر، استخراج شاخص یعنی تعریف مفهوم و بیان مؤلفه‌های آن، به نحوی که هرگونه ابهامی از مفهوم مورد نظر برطرف گردد. در فرایند شاخص‌سازی، افزون بر استخراج شاخص رده‌بندی، تعیین نوع، ترکیب و وزن لازم برای هریک از شاخص‌ها نیز حائز اهمیت است (همان).

استخراج شاخص کار مهمی است که باید با روش صحیح و مقبول انجام شود. این کار دارای مراحل مختلفی است که با توجه به آیات قرآن کریم و با استفاده از یافته‌های علوم جدید می‌بایست صورت پذیرد. با عبور از آن مراحل می‌توان به شاخص دست یافت. در ادامه به مراحل استخراج شاخص از قرآن به صورت اختصار اشاره می‌شود.

۲. مفهوم‌سازی

بیان مفهومی پدیده‌های مربوط به موضوع تحقیق، مفهوم‌سازی (Conceptualisation) نامیده می‌شود. این امر یکی از ابعاد اصلی مدل تحلیلی است که بدون انجام آن، کار ساختن روش تحلیلی زیر بنای محکم و دقیقی نخواهد داشت (کیوی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۷۳: ۱۰۳). مفهوم‌سازی کاری بیش از یک تعریف ساده یا قرار دادن واژگان فنی و علمی در کنار هم است. این کار، ساختن مفهوم انتزاعی برای فهمیدن امر واقعی است که نیاز به دقت و تأمل بیشتر دارد؛ از این رو، در مفهوم‌سازی به همه جنبه‌های واقعیت مورد نظر توجه نمی‌شود، بلکه فقط جنبه‌های اصلی از نظر محقق بررسی می‌شود (همان، ۱۱۲). مفهوم‌سازی مستلزم مشخص کردن ابعاد مفهوم و تعیین شاخص‌های گوناگون برای هر یک از این ابعاد می‌باشد (ارل بی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۸۱: ۱/ ۲۵۸).

نخستین گام در مفهوم‌سازی، تعیین ابعادی است که آن مفهوم را تشکیل می‌دهد و امر واقعی را منعکس می‌کند؛ مانند دو بعدی بودن «مثلث» و «مستطیل» که از نوع سطحی و سه بعدی بودن [مکعب] «مربع» که از نوع حجمی شمرده می‌شود (کیوی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۷۳: ۱۱۲). گام بعدی در ساختن مفهوم، تعریف شاخص‌هایی است که به کمک آنها بتوان ابعاد مفهوم را اندازه‌گیری کرد. هدف این کار آن است که محقق را به شناخت امر واقعی هدایت کند. در بیشتر موارد در علوم اجتماعی مفاهیم و ابعاد آنها با نشانه‌های قابل مشاهده مستقیم تعریف نمی‌شود، ولی باید متوجه بود مفهوم‌سازی در کار تحقیق لفاظی و عبارت‌پردازی صرف نیست (همان).

کاپلان، «مفهوم» را از خانواده «پنداشت‌ها»، دانسته و به آن تعریف می‌کند (ارل بی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۸۱: ۱/ ۲۵۵). چون انسان یک‌سری پنداشت‌هایی دارد که از پدیده‌های بیرونی دریافت و در کشورهای پرونده ذهنی خود ذخیره کرده است. او در ابراز ذخیره‌های ذهنی و بیان منظور خویش برای دیگران از ارتباط پنداشت‌ها با مشاهدات حسی استفاده می‌کند؛ چه اینکه ذهن آدمی این ظرفیت را دارد که با ایجاد توافق بین برداشت‌ها و مشاهدات، الفاظ و اصطلاحاتی را در جهت بیان مقصود خویش به کار گیرد. فرایند رسیدن به توافق را «مفهوم‌سازی» و نتیجه حاصل از آن را «مفهوم» گویند (همان).

لفظ یا گزاره به کار رفته برای توصیف یک رفتار اجتماعی ممکن است معانی متعددی را القا کند و هرکس برداشت متفاوتی از آن داشته باشد؛ از این رو، لازم است در پژوهش هر واژه دقیقاً تعریف و معنای مورد نظر از آن روشن گردد تا خوانندگان در سراسر تحقیق برداشتی یکسان از آن واژه داشته باشند. این فرایند که می‌توان از آن به تعریف عملیاتی کلید واژگان پژوهش تعبیر کرد، در اجرای تحقیق اهمیت به سزایی دارد (فلیک، روش تحقیق کیفی، ۱۳۹۱: ۵۲-۴۹)؛ برای مثال، اگر «امر به معروف و نهی از منکر» به عنوان شاخص رفتار تعهد دینی در جامعه اسلامی معرفی گردد، باید معنای آن به صورت دقیق و عملیاتی بیان شود.

گام نخست در استخراج شاخص رفتار اجتماعی از قرآن، ساختن و به دست آوردن مفهوم مورد نظر از قرآن کریم است تا پس از آن بتوان گام‌های بعدی را به تدریج برداشت و به شاخص مطلوب دست یافت. مقصود از مفهوم، موضوع یا امری است که شاخص بودن و اثبات شخصیت آن، در کانون توجه پژوهشگر قرار دارد تا با تجزیه آن مفهوم به ابعاد ریزتر بتواند مفهوم را به شاخص تبدیل کند؛ برای نمونه، اعتدال در برابر افراط و تفریط یک مفهوم قرآنی است که آیات متعدد به صورت مطابقی یا تضمینی بر آن دلالت دارد. اعتدال و میانه روی از صفات رفتاری در حوزه اجتماعی است و معنایی نسبتاً ثابتی دارد که می‌توان آن را با تجزیه به ابعاد و نماگرهای محدودتر به عنوان شاخص رفتار تعهد دینی در اجتماع معرفی کرد.

۳. تجزیه مفهوم به ابعاد

تجزیه مفهوم به ابعاد از مراحل مهم در مدل تحلیلی و فرایند شاخص سازی است. در این مرحله باید مشخص شود که مفهوم مورد نظر دارای یک بعد است یا ابعاد بیشتر تا بر محور آن بتوان بُعد خاصی را بررسی و شاخص مربوط را استخراج نمود (بالاک، مقدمه‌ای بر تحقیقات اجتماعی، ۱۳۷۲: ۱۴۱). اگر مفهوم «تعصب» موضوع بررسی باشد، باید روشن گردد که تعصب به صورت مطلق منظور است یا تعصب مذهبی، قومی و کدام بُعد آن؟ اینجاست که مفهوم تعصب به ابعادی قابل تجزیه است تا بُعد محل بحث معین گردد.

منظور از ابعاد، جنبه‌های مختلف یک مفهوم است که با تفکیک آنها مفهوم مورد نظر عینی‌تر و جزئی‌تر می‌شود تا بتوان براساس آن رفتار اجتماعی را برآورد نموده، به شاخص مطلوب دست یافت. اعتدال ابعادی همچون بعد اعتقادی، تربیتی، سیاسی، خانوادگی و... دارد و در حوزه فردی و اجتماعی قابل تطبیق است. چون رفتار در هریک از این حوزه‌ها می‌تواند

معتدل یا همراه با افراط و تفریط باشد. آنچه از رفتار اجتماعی در محیط‌های گوناگون جامعه به دور از افراط و تفریط باشد، مطلوبیت دارد و از نظر دینی مقبول است. در این تحقیق فقط به جنبه اجتماعی رفتار توجه می‌شود و این بعد از اعتدال مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴. تجزیه بُعد به مؤلفه

در مورد بُعد و مؤلفه و اینکه کدام ریزتر و کدام کلی‌تر است، اتفاق نظر وجود ندارد. بعضی بُعد را زیر مجموعه مؤلفه و برخی برعکس آن را ریز عنوان بُعد قرار داده‌اند. ریمون کیوی در تبیین روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی مؤلفه را زیر مجموعه بُعد قرار داده است؛ مثلاً دینداری را به عنوان مفهوم در نظر گرفته و ابعادی چون ایدئولوژیکی، تجربی، مناسکی و استنتاجی را معرفی و برای هر کدام مؤلفه‌هایی را ارائه داده است. در بعد ایدئولوژیکی اعتقاد به خدا، قیامت، شیطان و تثلیث را مؤلفه‌های آن ذکر کرده است (کیوی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۷۳: ۱۱۷). در این نوشتار نیز بُعد، عام‌تر از مؤلفه در نظر گرفته شده و براین اساس پس از دستیابی به ابعاد مفهوم، آن بعد مورد نظر به مؤلفه یا مؤلفه‌هایی تجزیه می‌شود تا زمینه دستیابی به شاخص فراهم گردد.

۵. تعیین شاخص

طبق روش تحلیل مفهومی پس از شناخت مؤلفه، باید به شناسایی شاخص پرداخت و با استفاده از اصول و روش‌های معتبر شاخص مورد نظر را تعیین نمود. شاخصی را باید به دست آورد که واجد خصوصیات پیش گفته بوده و افزون بر آن، از صراحت، جامعیت، وزن پذیری و همچنین صفت مقایسه‌پذیری برخوردار باشد (ر.ک: ساروخانی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۸۸: ۱۲/۹۹-۹۸). جامعیت به این معنا که هر آنچه در تحقق شاخص نقش دارد، باید در تعیین شاخص محاسبه گردد و چیزی فروگذار نشود. در عین حال، شاخص بایستی انعطاف پذیر باشد تا بتوان آن را مورد ارزیابی قرار داد، با دیگر عناصر ترکیب نمود، وزنی برایش در نظر گرفت و اعتبار آن را به اثبات رساند (همان).

در واقع، مهم‌ترین مرحله در فرایند شاخص‌سازی، تعیین شاخص‌های رفتاری است که نیاز به دقت، تیزبینی و نکته‌سنجی بیشتر دارد. این مرحله باید با ژرف نگری هرچه تمام‌تر انجام شود تا شاخص‌های به دست آمده در حوزه رفتار اجتماعی از اعتبار و مطلوبیت لازم برخوردار باشد.

ع. تعیین نشانگرهای شاخص

همان‌گونه که گذشت، سطح شاخص‌ها یکسان نیست، بلکه به لحاظ صراحت و ابزار سنجش بودن در سطوح متفاوت قرار دارند؛ زیرا بعضی شاخص‌ها نشانه‌های عینی قابل شناسایی و قابل اندازه‌گیری ابعاد مفهوم هستند و می‌توانند مفاهیم مورد نظر را ارزیابی کنند؛ مانند موهای سفید، دندان‌های ریخته و پوست چروکیده یا تاریخ تولد (فاصله تولد تا زمان تحقیق) که شاخص‌های پیری به شمار می‌روند. بعضی از مفاهیم، این اندازه شاخص‌های روشن و بدیهی ندارند، بلکه مفهوم شاخص در آنها با ابهام توأم است؛ چه اینکه در این گونه موارد ممکن است شاخص یک نشانه، یک دلالت، یک جمله، یک عقیده ابراز شده یا هر پدیده‌ای باشد که اطلاعاتی درباره موضوع مفهوم سازی به ما می‌دهد (کیوی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۷۳: ۱۱۲).

در صورت دوم، اگر بخواهیم شاخص به صورت عینی و قابل اندازه‌گیری ارائه گردد، نیاز به تعیین نماگرها یا معرف‌هایی دارد که براساس آن بتوان رفتار اجتماعی را سنجید و ارزیابی کرد. نماگر یا معرف چیزی است که در رفتارهای اجتماعی ملموس و قابل مشاهده است و می‌توان طبق رفتار افراد، گروه‌ها و در نهایت جامعه دینی را مورد سنجش و ارزیابی قرار داد. اعتدال به عنوان یک مفهوم قرآنی مورد بحث است تا برسد به شاخص و نماگرهایی که برای شاخص اعتدال اجتماعی ارائه می‌شود، لذا باید در فضای جامعه و در رفتارهای اجتماعی نمود عینی داشته باشد (همان). این امر در تحقیق حاضر براساس آیات و شواهد قرآنی بایستی انجام گیرد. اعتدال از باب مثال به وسیله نماگرهای ریزتر که در جامعه نمود عینی دارند قابل اندازه‌گیری است و باید به آنها دست یافت.

دو- روش استفاده از معیارها

ع - به منظور تعیین شاخص‌های رفتاری در روابط اجتماعی می‌توان معیارهایی را از آیات قرآن به دست آورد و با استفاده از آنها شاخص رفتاری را تعیین کرد. این روش سابقه‌ای در منابع روش‌های تحقیق ندارد و با برداشت از روش‌های تحقیق در علوم جدید و دقت و تأمل در متون دینی و عربی به دست آمده است. ادبیات عرب و شیوه‌های بیانی آیات قرآن مانند تأکیدها، حصر و تخصیص‌ها، تقدیم و تأخیرها و امثال آن در ارائه و به کارگیری این روش نقشی اساسی ایفا کرده است؛ این دو از روش‌های کیفی در تعیین شاخص‌های رفتاری تعهد

دینی هستند که در این تحقیق به کار رفته‌اند. البته یکی از معیارهای مورد استفاده در تعیین شاخص‌ها معیار کمی است که به میزان فراوانی واژگان دال بر شاخص مورد نظر در قرآن توجه دارد. هرچند این معیار نشان دهنده کمیت تعداد واژگان در قرآن کریم است، ولی نتیجه‌ای که از آن به دست می‌آید، یعنی اطمینان به شاخصیت رفتار خاص، کیفی است. نخستین گام در اجرای روش استفاده از معیارها، اثبات شاخصیت رفتار است و قبل از تطبیق معیارها باید اصل شاخصیت صفت رفتاری از منظر قرآن به اثبات برسد تا پس از آن بتوان شاخصیت رفتاری آن رفتار را براساس آیات ثابت کرد.

۱. اثبات شاخصیت شاخص

چنان که اشاره شد، انتخاب و تعیین شاخص از مراحل مهم پژوهش حاضر است، ولی با معین کردن آن، فرایند پژوهش به پایان نمی‌رسد، بلکه اثبات شاخصیت شاخص باقی می‌ماند. منظور از اثبات شاخصیت شاخص، ذکر دلایل شاخص بودن رفتار مورد نظر است که رفتاری مانند اعتدال مثلاً بر چه اساسی باید به عنوان شاخص تعیین و معرفی شود؟ لازم است تبیین مستندات اهمیت رفتار از آیات قرآن در یک مرحله مستقل مورد بررسی قرار گیرد. آیات قرآن در این تحقیق به عنوان سند و مدرک شاخص مد نظر است که هر کدام داده‌هایی را در ارتباط با موضوع بحث در اختیار می‌گذارد و براساس آن داده‌ها می‌توان شاخص بودن رفتارهای اجتماعی را تعیین کرد؛ (فلیک، درآمدی بر تحقیق کیفی، ۱۳۹۱: ۲۷۵) از این‌رو، مرحله بیان مستندات قرآنی آن شاخص از مراحل تحقیق است که شواهد قرآنی باید ذکر گردد.

۲. معیارهای تعیین شاخص رفتاری

با نظر به مطالعات اکتشافی متون دینی و قرآنی و همچنین معلومات به دست آمده از منابع تخصصی در زمینه روش تحقیق در حوزه علوم اجتماعی و تربیتی، می‌توان معیار تعیین شاخص‌های رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی را ابتدا به دو دسته معیارهای درون متنی و برون متنی تقسیم کرد. آنگاه هر کدام را با زیر مجموعه‌های آن مورد بررسی قرار داد.

الف) معیارهای درون متنی

معیارهای درون متنی به متن آیات قرآن مربوط است و با تأمل در آنها به دست می‌آید. این معیارها به دو نوع کمی و کیفی تعیین شاخص‌های رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی قابل تقسیم است.

اول. معیار کمی

معیار کمی به اندازه‌های عددی نظر دارد که داده‌ها و فرایند تحقیق را به صورت کاملاً عینی انجام و ارائه می‌دهد (لطیف آبادی، روش‌شناسی پژوهش در روان‌شناسی و علوم تربیتی، ۱۳۸۸: ۵۷). منظور از این معیار در پژوهش حاضر تعداد تکرار مفهوم شاخص در قرآن است که به صورت‌های مختلف بررسی می‌شود. تکرار شاخص به صورت تکرار لفظی و تکرار مفهومی در قرآن کریم قابل جست‌وجوست. هرکدام از این تکرارها در تعیین شاخص رفتاری به عنوان ملاک، ایفای نقش می‌کند. این معیار به این دلیل کمی گفته می‌شود که با آمار و ارقام سروکار دارد و می‌توان میزان فراوانی مفاهیم و شاخص‌ها را براساس تکرار آنها به صورت رقم و عدد بیان کرد. تکرارها در هریک از دو نوع یادشده، به شکل‌های مختلف بررسی می‌شود؛ مثلاً تکرار لفظی ممکن است عین لفظ (مانند امر به معروف و نهی از منکر) یا مشتقات آن در هیئت‌های دیگر (نظیر یومرون و ینهون) تکرار شده باشد. این دو نوع تکرار که مستند به لفظ (امر و نهی) هستند به لحاظ درجه و میزان دلالت بر موضوع تفاوت دارند؛ زیرا تکرار لفظی از نوع اول وزن سنگین‌تری نسبت به تکرار لفظی از نوع دوم دارد. این نکته سنجی‌ها لازم است در فرایند شاخص‌سازی و تعیین نماگرها مورد توجه قرار گیرد و در مصادیق تطبیق شود. اگر آزمودنی‌های مورد مطالعه از قبیل الفاظ، مفاهیم و عبارات قرآنی باشد، فرایند تحقیق به طریق بررسی‌های کمی مانند به دست آوردن فراوانی آنها در قرآن به اجرا درمی‌آید (نادری و سیف نراقی، روش‌های تحقیق در علوم انسانی، ۱۳۷۰: ۱۸۰).

گاه لفظ و عبارت شاخص تکرار نشده، بلکه مفاد آن در قالب معنا و مفهوم با الفاظ دیگر تکرار می‌شود. این نوع تکرار نیز در بحث حاضر نقش دارد و می‌توان فراوانی آن را به عنوان معیار کمی تعیین شاخص رفتاری در نظر گرفت. اگر اتفاقاً به عنوان شاخص رفتاری در بعد اجتماعی مطرح باشد، بسیاری از دانشمندان مسلمان بدون ذکر این کلمه و مشتقات آن در آیات، مفهوم آن را از کلمات و عبارات دیگری مانند اطعام، مذمت بخل و... استفاده کرده‌اند. فراوانی تکرار مفهومی رفتار با این مضامین دلیل بر اهمیت آن است و رفتاری بودن آن رفتار را در بعد اجتماعی تأیید می‌نماید.

دلیل بر شاخصیت تعهد دینی با معیار کمی، فهم عرف و ادراک عقل و همچنین بیان کارشناسان تربیتی است که در جامعه و منابع علمی وجود دارد و مورد تأیید مردم و جامعه

علمی می‌باشد. چون فراوانی در عرف جامعه هر اندازه بیشتر باشد، دلیل بر اهمیت موضوع تکرار شده است، به‌ویژه در علوم تربیتی تمرین و تکرار و به عبارت دیگر تقویت و تلقین به نفس از روش‌های مهم یادگیری است (سیف، روان‌شناسی پرورشی نوین، ۱۳۸۸: ۵۷۰ - ۵۷۲). اگر بخواهیم مفهومی را به دانش آموزان بیاموزیم، تکرار آن لازم است تا فراگیران هم اهمیت موضوع را درک کنند و هم آن را در ذهن خود جای دهند. تکرار گفتاری و رفتاری در نظام تربیتی اسلام هم مورد تأکید قرار گرفته و در متون دینی به آن سفارش شده است (باقری، نگاه دوباره به تربیت اسلامی، ۱۳۸۴: ۸۶ - ۷۰). در این زمینه می‌توان از قرآن کریم الهام گرفت که خطاب به رسول خدا ﷺ می‌فرماید: ﴿وَ اذْكُرْ رَيْكَ فِي نَفْسِكَ تَضَعًا وَ خِيفَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَ الْآصَالِ وَ لَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾ (اعراف / ۲۰۵)؛ «پروردگارت را در دل خود، از روی تضرع و خوف، آهسته و آرام، صبح‌گاهان و شام‌گاهان، یاد کن و از غافلان مباش.»

هر چند این آیه خطاب به پیامبر اسلام ﷺ است، ولی طبق قاعده معروف اصولی مورد تخصص نیست و براین اساس، مفهوم آیه شامل همه مردم است. پیام آیه از نظر تعلیم و تربیت یک پیام تربیتی است که روش پرورش متریبان را ارائه می‌دهد. خداوند ذکر پروردگار را به رسولش با روش تکرار و تمرین آموزش داده به همه مربیان می‌فهماند که با تکرار موضوع مورد نشر در صبح و شام بدون غفلت می‌توان آن را آموخت و به دیگران آموزش داد. از این دستور شاخصیت رفتاری موضوعی مانند ذکر الله نیز استفاده می‌شود.

دوم. معیار کیفی

این معیار ارتباطی با اعداد و ارقام ندارد و مربوط به کیفیت محتوایی، مفهومی و اهمیت معنایی شاخص رفتار اجتماعی است. در تبیین معیار کیفی به متن آیات قرآن مراجعه می‌شود و نحوه بیان، تأکید، تعلیل و ... که به نوعی اهمیت رفتار را می‌رساند، مورد دقت قرار می‌گیرد. نظیر این موضوع در موارد دیگر نیز وجود دارد که از قرآن قابل استفاده است؛ مثلاً در بحث شور و مشاوره که قرآن به استفاده از آن دستور داده است: ﴿وَ شاورهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾ (آل عمران / ۱۵۹)؛ «و در کارها، با آنان مشورت کن! اما هنگامی که تصمیم گرفتی، قاطع باش! و) بر خدا توکل کن! زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد»، هرگاه دو طرف مشاوره به لحاظ تعداد به اقلیت و اکثریت

تقسیم گردد، و اقلیت نیروی کیفی باشد، نمی‌توان گفت از منظر قرآن نظر اکثریت مقدم است. چه اینکه قرآن اکثریت را با رفتارهایی چون «لایعقلون» ﴿اَکْثَرُهُمْ لَا یَعْقِلُونَ﴾ (مائده/ ۱۰۳)، «فاسقون» ﴿وَأَکْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ﴾ (توبه/ ۸)، «لایؤمنون» ﴿بَلْ أَکْثَرُهُمْ لَا یُؤْمِنُونَ﴾ (بقره/ ۱۰۰) و ... توصیف کرده است. البته اگر آرای همه افراد جامعه در ارتباط با انتخاب یک نفر مطرح (مثل رئیس جمهور) باشد، به خاطر وجود صاحب نظران کیفی در هر دو طرف موافق و مخالف، نظر اکثریت مقدم است، اما اگر مشاوران تعدادی محدود باشند، در این صورت مقدم داشتن نظر اکثریت با وجود افراد کیفی و ارزشی در میان اقلیت طرف مقابل، مشکل است. برخی بر این باورند که به لحاظ ارزش و اعتبار، نظر اقلیت مقدم است (قاضی زاده، سیاست و حکومت در قرآن، ۱۳۸۴: ۳۴۲-۳۴۳). شاید به این علت، قرآن کریم همواره اکثریت را مورد مذمت قرار داده و به دور از حق معرفی نموده است: ﴿وَلَکِنَّ أَکْثَرَهُمْ لَا یَعْلَمُونَ﴾ (انعام/ ۳۷)؛ ﴿وَلَا تَجِدُ أَکْثَرَهُمْ شَاکِرِینَ﴾ (اعراف/ ۱۷)؛ ﴿وَإِن وَجَدْنَا أَکْثَرَهُمْ لَفَاسِقِینَ﴾ (اعراف/ ۱۰۲)؛ ﴿وَأَکْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ﴾ (توبه/ ۸).

آیات قرآن از انسجام و نظم خاصی برخوردار است؛ زیرا سخن خداوند و برخاسته از نظم الهی قرآن است، به نحوی که شناخت آن نظم و ساختار در فهم قرآن حائز اهمیت است (طیب حسینی، چند معنایی در قرآن کریم، ۱۳۸۹: ۶۷). به گفته ایزوتسو الفاضلی که در زمان جاهلیت به کار می‌رفت، با نزول قرآن از مفاهیم اصلی خود به معانی تازه‌ای انتقال یافت و باورهای نادرست عرب جاهلی به وسیله قرآن باطل گشت. واژگانی مانند مؤمن، مسلم، کافر و منافق از نو پدید آمد و برای کلماتی چون صیام، حج، زکات، صلوات و ... شروط و خصوصیات جدید قرار داده شد (حیدری فر، مهندسی فهم و تفسیر قرآن، ۱۳۹۱: ۳۹؛ نقل از: ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، مقدمه، ۴۴-۴۵). با دقت و تأمل در کاربرد واژه‌های قرآنی چنین استفاده می‌شود که کلمات قرآن دو تعهد دارند: تعهد ذاتی و شخصی که مخصوص خودشان است و تعهد اجتماعی و گروهی که با توجه به جامعه واژه‌ها قابل فهم و شناسایی می‌باشد. واژگان به تنهایی حامل چیزی نیستند و فقط معنای خودشان را حمل می‌کنند که این، همان تعهد ذاتی واژه است. واژه‌ها از این نظر، به تنهایی نمی‌توانند در افاده معنا و ارائه پیام نقشی ایفا کنند. اما تعهد اجتماعی واژگان دارای نقش در افاده معنا و پیام است و همین نقش تعهد گروهی و اجتماعی به واژگان می‌بخشد (رستگار، روش فهم متن، ۱۳۸۹: ۱۴۶).

در تبیین معیار کیفی توجه به متن آیات، شأن نزول‌ها، آیات هم‌معنا و... لازم است تا بتوان با استناد به دلیل قرآنی و درون متنی، شاخص رفتاری را تعیین کرد. البته فهم قرآن نیازمند دقت وافی و بررسی عمیق آیات و شواهد درون متنی و برون متنی است تا به مقصود واقعی خدای متعال در موضوع مورد نظر دست یافت. راه دستیابی به شأن نزول‌ها، روایات معصومان (علیهم‌السلام) است که در این زمینه وارد شده و می‌بایست با استفاده از روایات به آنها دست یافت (حیدری‌فر، مهندسی فهم و تفسیر قرآن، ۱۳۹۱: ۴۷).

از این‌رو در تعیین معیارهای کیفی توجه به موارد ذیل لازم است.

الف) معیارهای ادبی و بیانی

منظور از این نوع معیار، دلالت و اقتضائاتی است که از کلمات، عبارات و جملات مذکور در آیات قرآن به دست می‌آید؛ به عبارت دیگر، قرآن برخی واژگان و عباراتی را در توصیف رفتار اجتماعی به کار برده است که از جهت افاده معنا اهمیت خاصی به آن رفتار می‌بخشد. حروف تأکید و ذکر قیدهای لفظی در بیان رفتاری، نشان‌دهنده اهمیت ویژه خداوند به آن رفتار است و می‌توان چنین رفتاری را شاخص تعهد دینی در بعد اجتماعی معرفی کرد.

۱. تأکیدات قرآن

در بسیاری از آیات قرآن مفاهیم و مطالب را به صورت مؤکد و با ادات تأکید بیان شده است. این تأکیدات به نوعی اهمیت بیشتر مطلب را می‌رساند و اینکه موضوع ذکر شده در آیه، مورد تأکید خدای متعال است و باید به آن توجه جدی صورت گیرد. تأکید با استفاده از حروف و ادات عربی و ادبی مختلف در قرآن کریم به کار رفته که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌گردد.

کلمه «قد» از کلمات مفید تحقق و اثبات معنای جمله است. این واژه در ادبیات و منطق به چند معنا به کار می‌رود و آنچه افاده تحقق و ثبوت قطعی مطلب می‌کند، «قد تحقیقیه» است که اگر بر فعل ماضی وارد گردد، مانند ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا﴾ (شمس / ۹) مفهوم تحقق صددرصدی حکم را می‌رساند (ابن هشام علی بن یوسف، مغنی الادیب، ۱۳۷۹: ۲۹۸). برای این اساس، صفت رفتاری با جمله‌ای مقرون به «قد تحقیقیه»، بار معنایی سنگین‌تری دارد و می‌توان آن صفت را به عنوان شاخص رفتار اجتماعی تعهد دینی در نظر گرفت.

کلمه «أن» و «إن» هم برای تأکید مطلب است که بر اهمیت موضوع دلالت دارند؛ از این دو حرف در قرآن فراوان استفاده شده و موضوع مذکور در آیات مورد تأکید آنهاست.

چنان که در آیات زیر از این دو کلمه برای تأکید مطلب استفاده شده است: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾ (حج / ۶۳)؛ «آیا ندیده‌ای که خدا از آسمان باران فرستاد و زمین پر سبزه گردید؟ هر آینه خدا باریک بین و آگاه است.» ﴿إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى﴾ (طه / ۷۴)؛ «هر آینه هر کس که گنهگار نزد پروردگارش بیاید، جهنم جایگاه اوست که در آنجا نه می‌میرد و نه زندگی می‌کند.»

در این دو آیه کلمات «أَنَّ» و «إِنَّ» به کار رفته و هر دو، تأکید موضوع را می‌رساند و بر قطعی الوقوع بودن گزاره‌های ذکر شده در آیات دلالت دارد (جمعی از اساتید حوزه علمیه، المغنی الادیب، ۱۴۱۴ق: ۶۰-۶۳). زیرا نزول باران آسمانی امری است حسی که همه مردم آن را می‌بینند و مکرر اتفاق می‌افتد. همچنین کسانی که با جرم و گناه در قیامت محشور می‌شوند، از نظر دینی و قرآنی روشن است که در جهنم عذاب می‌بینند؛ به نحوی که نه زنده هستند و نه مرده، بلکه در یک حالت ناگواری بینابین به سر می‌برند. آوردن کلمات «أَنَّ» و «إِنَّ» در این آیات دلیل بر اهمیت موضوع است. هرگاه صفت رفتاری با این دو کلمه در آیات قرآن ذکر گردد، دلیل بر اهمیت آن رفتار است و می‌توان آن صفت رفتاری را در زمره شاخص‌های تعهد دینی در بعد اجتماعی وارد کرد.

از دیگر حروف مفید تأکید در آیات و روایات حرف «لام» است که معنای کلمه یا جمله مورد خود را تأکید می‌کند. به گونه‌ای که اگر «لام» نباشد، آن تأکید از جمله استفاده نمی‌شود. اهل نحو و ادیبان عرب برای کلمه «لام» معانی متعدد ذکر کرده‌اند که یکی از آنها تأکید محتوای جمله‌ای است (ابن هشام، المغنی الادیب، ۱۳۷۹: ۱۵۷-۱۵۹). چنان که واژه «لام» در آیات مختلف به این معنا به کار رفته است. از جمله در سوره قریش می‌فرماید: ﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ﴾ (قریش / ۳)؛ «پس باید پروردگار این خانه را بپرستند.» در این آیه «لام» بر فعل «يعبدوا» وارد شده و عبادت صاحب خانه کعبه، یعنی خدای متعال را تأکید کرده است که باید انجام گیرد. اگر در آیه‌ای «لام» تأکید به کار رفته باشد و صفتی را در حوزه رفتار اجتماعی تأکید کند، آن صفت به منزله شاخص رفتاری تعهد دینی جامعه مدنظر است.

افزون بر کلمات تأکیدی، بعضی جملات نیز مفید تأکید هستند که در آیات قرآن می‌توان از آنها نیز در تعیین و تأیید شاخص رفتاری تعهد دینی بهره‌برد. جمله انوعی دارد که برخی

آنها معلل هستند و علت حکم یا گزاره در آن جمله یا جمله بعد ذکر شده است. این نوع جمله را جمله معلل گویند و علت حکم صریحاً یا ضمناً در کلام بیان می‌شود. جمله‌های دارای تعلیل حاکی از اهتمام بیشتر نسبت به موضوع مورد بحث در آیات هستند و یک نوع اولویت یا توجه فزون‌تر به آن را می‌طلبند؛ چرا که میان الفاظ یا جملات و معانی، پیوند محکم و نزدیک برقرار است (ندوی، تفسیری سیاسی از اسلام، ۱۳۸۸: ۶۶).

جملاتی از این قبیل از نظر معنایی اهمیت زیادی دارند و در قرآن کریم هم نمونه‌های آن قابل ملاحظه است. چنان که در آیه ذیل حکم ارسال رُسُل تعلیل شده است: ﴿رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِنَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾ (نساء/ ۱۵۶) «پیامبرانی مژده‌دهنده و بیم‌دهنده تا از آن پس مردم را بر خدا حجتی نباشد، و خدا پیروزمند و حکیم است». انذار و تیشیر انبیا در این آیه تعلیل شده که هدف آن اتمام حجت بر بندگان بوده و اینکه در روز قیامت مردم نگویند که ما نمی‌دانستیم تا استدلال کنند که عقاب بلا بیان نسبت به آنان قبیح است. چنین جملاتی محتوای بسیار قوی و محکم دارند، به نحوی که نمی‌توان از آن دست برداشت و باید پذیرفت و به مفاد آن متعهد بود و عمل کرد. اگر آیاتی از این قبیل حاوی بیان رفتارهای ایجابی یا سلبی اهل ایمان باشند، می‌توان آن را به عنوان شاخص رفتاری تعهد دینی به جامعه ارائه داد.

ادات تأکید مانند الفاظ «کل»، «جمیع»، «عامه»، «کافه» و... برای تأکید هستند و در قرآن هم فراوان به کار رفته و در این بخش قابل طرح است. این کلمات اهمیت بیشتری به محتوای جمله می‌بخشند و لازم است که مورد توجه مخاطبان قرار گیرد (جرجانی، جامع المقدمات، ۱۳۶۷: ۲/ ۵۲۹ - ۵۳۱). ادات تأکید در واقع از موضوع و امر مورد تأکید رفع احتمال خلاف نموده، ابهام زدایی می‌کنند و به مخاطب می‌فهمانند که آنچه در کلام ذکر شده، مقصود حقیقی گوینده است (سعدالدین التفتازانی، شرح المختصر، بی‌تا: ۱۲۵). در آیات قرآن از کلمات تأکیدی مکرر استفاده شده و با رفع احتمال خلاف ظاهر به وسیله این کلمات، اهمیت مطلب را نیز برای مخاطبان بیان داشته است؛ برای نمونه در آیات ذیل آمده است: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (سبأ/ ۲۸): «تو را به پیامبری نفرستادیم، مگر بر همه مردم مژده‌دهنده و بیم‌دهنده؛ ولی بیشتر مردم نمی‌دانند».

در این آیه کلمه «کافه» برای تأکید مطلب ذکر شده و رسالت پیامبر اسلام ﷺ و بشارت و انذار آن حضرت در دعوت به توحید و اینکه پیامبر ﷺ برای همه مردم جهان مبعوث به رسالت شده، مورد تأکید قرار گرفته است. با این بیان جای این شبهه باقی نمی‌ماند که بعضی خیال کنند پیامبر ﷺ تنها برای مسلمانان فرستاده شده و نسبت به دیگران وظیفه نداشته و یا غیر مسلمانان موظف به پیروی از او نیستند.

﴿ وَ قَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴾ (توبه / ۳۶)؛ «و هم چنان که مشرکان همگی به جنگ شما برخاستند، همگی به جنگ ایشان برخیزید. و بدانید که خدا با پرهیزگاران است». در این آیه نیز کلمه «کافه» برای تأکید آمده است و بر قتال با همه مشرکان بیان و تأکید شده است؛ یعنی همان گونه که مشرکان با همه مسلمانان می‌جنگند و همه را دشمن می‌دارند، مسلمانان نیز حق ندارند نسبت به آنها رأفت و مدارا داشته باشند، بلکه باید آنان را دشمن دانسته با ایشان مقاتله کنند. براساس این دو آیه می‌توان گفت از شاخص‌های رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی، پیروی از پیامبر اسلام ﷺ و جهاد و مبارزه جامعه دینی با مشرکان در هر زمان و مکانی است.

۲. حصر و تخصیص‌ها

حصر یا تخصیص به معنای اختصاص دادن چیزی به چیزی دیگر به طریق مخصوص است. به بیان دیگر، اثبات حکم برای امر مذکور در کلام و نفی آن از غیر را حصر گویند (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق/۱۹۹۶م: ۲/۷۹۶). الفاظ مفید حصر به نوشته سیوطی در الاتقان عبارت است از: ادات استثنا (إلا)، أنما، ضمیر فصل بین مبتدا و خبر (هو)، لام تأکید وارد بر «إلی» و تقدیم چیزی که حق آن تأخیر است. به نظر او همه این موارد حجت هستند و می‌توان به آنها استدلال کرد (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۱۶: ۲/۷۴۳-۷۴۲؛ نیز، ر.ک: ۷۹۶ به بعد). حروف متعددی در ادبیات عرب وجود دارند که موسوم به ادات حصر هستند و مفید تخصیص می‌باشند. این گونه حروف در قرآن فراوان است و موارد کاربرد آنها به موضوع و مطلب ذکر شده در آیه یک نوع انحصار و اختصاص می‌بخشد. در حقیقت، چنین موردی از نظر قرآن کریم دارای اهمیت و ارزش مطلوبی است؛ برای نمونه، به دو مورد از ادات حصر که اصولیان بر آن تأکید کرده‌اند، اشاره می‌شود.

مرحوم آخوند در کفایه الاصول در زمینه ادات حصر می‌گوید: از کلماتی که برحصر و اختصاص دلالت دارد، اینما است. وی دلیل این مطلب را تصریح اهل لغت و تبادر حصر از این کلمه در نزد عرف و محاوره جامعه ذکر کرده است (آخوند خراسانی، کفایه الاصول، بی‌تا: ۲۱۱). چنان که کلمه اینما در آیه ذیل به معنای حصر به کار رفته است: ﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾ (مائده/ ۵۵) «جز این نیست که ولی شما خداست و رسول او و مؤمنانی که نماز می‌خوانند و هم‌چنان که در رکوع‌اند انفاق می‌کنند».

آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر آیه می‌گوید: یقین داریم به اینکه کلمه «اینما» بر حصر دلالت می‌کند و به این مطلب تصریح دارد که ولی شما مؤمنان فقط خدا، رسول خدا ﷺ و کسی است که در حال رکوع نماز کمک به سائل کرد، نه غیر آنها. در روایات آمده که آن کس امام علی بن ابی‌طالب (علیه السلام) بوده است (مکارم شیرازی، آیات الولاية فی القرآن، ۱۳۸۳: ۵۲).

۳. تقدیم و تأخیرها

تقدیم چیزی که حق آن، قرار گرفتن در آخر جمله است، از جمله مواردی می‌باشد که در ادبیات عرب وجود دارد و برخی کلمات با علامت خاص مانند مفعول به یا خبر بر فعل و مبتدا مقدم می‌شوند و این تقدیم در واقع به دلیل فائده و نتیجه‌ای است که در کلام ایجاد می‌گردد. یکی از این فوائد افاده اختصاص و حصر است؛ زیرا تقدیم چیزی که حقیقتاً تأخیر است، اختصاص را افاده می‌کند؛ مثلاً در آیه ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ (حمد/ ۱) تقدیم ضمیر منفصل «إیّاک» بر فعل «نعبد» و «نستعین» مفید حصر و اختصاص عبادت و استعانت به خدای متعال است (طبرسی، مجمع البیان، بی‌تا: ۱/ ۱۰۰-۱۰۱). منظور آیه علاوه بر افاده حصر عبادت و استعانت بر خدای متعال، آن است که بنده در مقام اظهار عبودیت و بندگی، با صراحت به وابستگی و تذلل خویش در درگاه الهی اعتراف می‌کند و بهترین شیوه اظهار بندگی در همین اعتراف صریح نهفته است (مصباح یزدی، قرآن شناسی، ۱۳۸۷: ۲۴۹).

تقدیم ماحقه التأخیر در مواردی که صفت رفتاری در بعد اجتماعی از چنین ویژگی قرآنی برخوردار باشد، می‌تواند به عنوان ملاک مرجح در نظر گرفته شود و آن صفت به مثابه شاخص رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی معرفی شود.

ب) معیارهای محتوایی

در دلالت محتوایی توجه بیشتر به مفاد و معنای آیات است، نه ادبیات و کلمات به کار رفته در آیه. هدف این معیارها این است که اهمیت معنایی رفتار از قرآن ثابت شود. اگر رفتاری مورد تأکید همه پیامبران بود یا ارتباط مستقیم با یکی از اصول دین داشت و یا دارای آثار مهم اجتماعی بود، دلیل بر اهمیت آن است. این نوع رفتار می‌تواند به عنوان شاخص رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی ارائه گردد.

۱. شاخص معرفی کردن قرآن

قرآن کریم برخی از رفتارها را شاخص جامعه اسلامی معرفی کرده است. این گونه رفتارها بدون تردید شاخص رفتاری هستند؛ چرا که خداوند آنها را ملاک شناخت جامعه دینی قرار داده و براساس آن می‌توان تعهد دینی مردم یک جامعه را ارزیابی کرد؛ برای نمونه، امر به معروف و نهی از منکر چیزی است که در قرآن کریم شاخص برتری جامعه اسلامی بر غیر اسلامی معرفی شده است. این امر نشانه اهمیت رفتار خاص از منظر خدای متعال و قرآن کریم است و می‌توان آن را معیار شناخت شاخص رفتاری قرار داد؛ یعنی می‌شود براساس آن رفتار، تعهد دینی فرد و جامعه را شناسایی و ارزیابی کرد. اگر فرد و جامعه‌ای به آن رفتار متعهد نبوده‌اند، نمی‌توان گفت از نظر قرآن واجد تعهد دینی هستند.

۲. تأکید قولی و عملی پیامبران بر رفتار

پیامبران الهی در حقیقت هدف واحدی را تعقیب و برای تحقق آن برنامه ریزی، فعالیت و تلاش می‌کردند؛ چرا که شخصیت حقوقی ایشان یعنی نبوت و رسالت آنها، میان همه پیامبران مشترک بوده است؛ از این رو، خداوند به پیامبر اسلام ﷺ می‌فرماید: ﴿مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ﴾ (فصلت / ۴۳)؛ «هر چه درباره تو می‌گویند درباره پیامبران پیش از تو نیز گفته‌اند». به رسول خدا ﷺ نیز دستور داده شده تا چنین بگوید: ﴿قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَاٍ مِنَ الرُّسُلِ﴾ (احقاف / ۹)؛ «بگو من پیغمبر تازه‌ای نیستم»؛ زیرا نه دعوت و هدایت پیامبر اکرم ﷺ بی سابقه بود و نه بدرفتاری‌هایی که نسبت به آن حضرت روا داشته می‌شد، بدیع و نوظهور بود (جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ۱۳۷۶: ۶ / ۵۴). همچنین انبیا در بعد رفتاری، دعوت مشترک داشتند و همه آنها در هر زمان مردم را به فراگیری تقوا یا انجام امر به معروف و نهی از منکر فراخوانده‌اند. چنان که قرآن کریم در آیات مختلف از این

وحدت رویه و اشتراک دعوت انبیا به تقوا خبر داده است. نوح ﴿إِذْ قَالَ لَهُمُ أَخُوهُمْ نُوحُ أَلَا تَتَّقُونَ﴾ (شعرا/۱۰۶)، هود ﴿إِذْ قَالَ لَهُمُ أَخُوهُمْ هُودٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾ (شعرا/۱۲۴)، صالح ﴿كَذَبَتْ قَوْمُ الْمُرْسَلِينَ﴾ (شعرا/۱۴۱)، و لوط ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾ (شعرا/۱۶۲) از جمله پیامبرانی هستند که نامشان در سوره شعراء آمده و همه آنها قوم خود را به تقوا و پرهیزگاری دعوت کرده‌اند (جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ۶/۶۶). وحدت سیره پیامبران نشان می‌دهد که ایشان در تأکید بر بعضی رفتارها مانند تقوا وحدت عمل داشتند. این امر می‌تواند معیار تعیین شاخص رفتاری این رفتار قرار گیرد. برای این اساس، رفتار مورد تأکید پیامبران شاخص تعهد دینی جامعه اسلامی با درجه رفتاری است.

۳. شاخص معرفی کردن قرآن کریم

از معیارهای مهم در شناسایی شاخص‌های رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی، شاخص معرفی کردن قرآن است که برخی از رفتارهای اجتماعی در آیات قرآن به عنوان شاخص و نشانه اسلامیت و برتری جامعه اسلامی معرفی شده است. از این مطلب استفاده می‌شود که اگر جامعه‌ای این رفتارها را داشت و در میان مردم رواج باشد، دارای تعهد دینی است و اگر نه، فاقد شاخص تعهد دینی است. این شاخص در تعیین شاخصیت رفتارهای اجتماعی نقش اساسی ایفا می‌کند و بعضی رفتارها مانند امر به معروف و نهی از منکر، صداقت و راستی، اعتدال و میانه‌روی از جمله رفتارهایی است که در قرآن به عنوان علامت و شاخص تعهد دینی جامعه اسلامی معرفی شده است. این موضوع در بحث هر کدام از شاخص‌ها بیان می‌شود.

۴. ارتباط مستقیم رفتار با اصول دین

از جمله معیارهای تعیین شاخص رفتاری ارتباط رفتار با اصول دین است. اگر رفتاری در بعد اجتماعی با یکی از اصول دین پیوند مستقیم داشته باشد، این ارتباط دلیل بر شاخصیت آن رفتار است. حال به بررسی این شاخص‌ها می‌پردازیم.

۴-۱. توحید

چنان که توحید به عنوان پایه فکری و اعتقادی مسلمانان دارای اهمیت ویژه در اسلام است و آیات مختلف قرآن در این زمینه دلالت دارد، صفات و رفتارهای مرتبط با آن نیز حائز اهمیت و ارزشمند است. در بسیاری موارد صفات رفتاری ذکر شده در آیات قرآن به گونه‌ای بیان شده که پیوند با یکتاپرستی دارد و این ارتباط نشانه اهمیت و ارزشمندی آن رفتار است.

چنان که در مورد دستور به عبادت به صورت عام، و نماز به صورت خاص می فرماید: ﴿إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ (طه / ۱۴)؛ «مَنْ «اللَّهُ» هستم؛ معبودی جز من نیست! مرا بپرست، و نماز را برای یاد من بپادار».

در این آیه به دو صفت رفتاری اشاره شده است: یکی عبادت و پرستش خدای متعال و دیگر اقامه نماز. نحوه دستور خدا به این دو رفتار به گونه‌ای است که مقرون با چند تأکید و پیوند با مهم‌ترین اصل اعتقادی، یعنی توحید می‌باشد. بدین ترتیب که ابتدا خدای متعال خود را معرفی کرده و فرموده: من «اللَّهُ» هستم و در نظام هستی معبود برحقى جز من وجود ندارد. سپس با آوردن «فای» تفریع دستور به عبادت خود و برپایی نماز همراه با تعلیل (لِذِكْرِي) داده است. این نحوه بیان نشان می‌دهد که عبادت، به‌ویژه نماز، از جایگاه بسیار والایی نزد خدای متعال برخوردار است و از این جهت می‌توان عبادت و نماز را به عنوان شاخص رفتاری جامعه دینی در نظر گرفت و به مردم معرفی نمود. آنچه مهم است پیوند دادن عبادت و نماز با توحید است که در واقع، عبادت حقیقی بدون شناخت و ایمان به یگانگی معبود ممکن نیست.

۲-۴. معاد

قرآن کریم برنتایج اعمال و پیامدهای آن تأکید فراوان کرده و آدمیان را از عواقب رفتارهای شان برحذر داشته است. نکته مهم در ارتباط با اعمال دنیایی پیوند عمیق آن با زندگی اخروی است که سرنوشت حیات ابدی را رقم می‌زند. چنان که قرآن مجید مکرر به این موضوع توجه داده است: ﴿كُلُّ أَمْرٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ﴾ (طور / ۲۱)؛ «هرکسی در گرو کار خویشتن است». و ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ (مدثر / ۳۸)؛ «هر جانی در گرو دست آورد خویش است». قرآن رابطه رفتار با نحوه زندگی در قیامت را به صورت روشن و منطقی تبیین کرده و راه رسیدن به سعادت اخروی را نشان داده است. در سوره زلزال می‌فرماید: ﴿يَوْمَ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾ (زلزال / ۸)؛ «در آن روز مردم پراکنده از قبرها بیرون می‌آیند تا اعمال‌شان را به آنها بنمایانند. پس هر کس به وزن ذره‌ای نیکی کرده باشد، آن را می‌بیند...». حیات اخروی در حقیقت بازتاب و انعکاس رفتارهایی است که در دنیا از انسان ظهور و بروز کرده است. در این صورت، اگر رفتاری پیوند مستقیم با معاد و زندگی پس از مرگ داشته باشد،

شاخص تعهد دینی است و ابزار سنجش جامعه دینی در رفتار اجتماعی می‌باشد؛ بنابراین، ارتباط رفتار با معاد از معیارهای تعیین شاخص رفتاری است.

۴-۳. نبوت و امامت

نبوت و در ادامه آن امامت از عناصر مهم دین اسلام است که تبعیت از پیامبر ﷺ و امام ﷺ به منزله پیروی از خدای سبحان می‌باشد. قرآن به عنوان اثر جاوید رسالت پیامبر اسلام در میان مسلمانان حضور دارد و شیوه‌های رفتار جامعه اسلامی را نشان می‌دهد. از منظر قرآن اطاعت و مخالفت خدا و پیامبر ﷺ و امام معصوم ﷺ در ردیف طاعت و عصیان خداوند توصیف شده است؛ یعنی اطاعت پیامبر و امام در واقع اطاعت خدا و مخالفت آن دو مخالفت خدای متعال است؛ از این رو، هراندازه رفتار انسان منطبق با دستورات پیامبر و امام باشد، به همان اندازه فرد تقرب به خدای سبحان دارد.

خداوند به پیامبر فرمان می‌دهد که خود را به مردم معرفی کند تا آنان با تعقل و شناخت به او ایمان آورند و از وی پیروی نمایند: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ الْحَبِيءِ الْأَمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ (اعراف/ ۱۵۸)؛ «بگو: ای مردم! من فرستاده خدا به سوی همه شما هستم، همان خدایی که حکومت آسمان‌ها و زمین، از آن اوست، معبودی جز او نیست، زنده می‌کند و می‌میراند. پس ایمان بیاورید به خدا و فرستاده‌اش؛ آن پیامبر درس نخوانده‌ای که به خدا و کلماتش ایمان دارد و از او پیروی کنید تا هدایت یابید!» طبق این آیه، ایمان به پیامبری که فرستاده آفریدگار زمین و آسمان و کسی که مرگ و زندگی در دست اوست، به حکم عقل لازم و تبعیت از او موجب هدایت و رستگاری انسان می‌باشد. لزوم تبعیت از پیامبر ﷺ به معنای این است که رفتار انسان باید هماهنگ با سیره ایشان باشد تا موجب سعادت و خوشبختی ابدی وی را فراهم سازد.

همین‌طور اگر رفتار انسان با امامت پیوند داشت، از اهمیت فزون‌تری برخوردار است و عامل سعادت ابدی او می‌شود. قرآن با طرح مسئله امامت و رهبری و ایجاد سؤال در این زمینه، ذهن آدمی را به فعالیت وامی‌دارد تا پیرامون آن بیندیشند و به این نتیجه رهنمون گردند که پیروی از رهبران راستین از اهمیت بالایی برخوردار است؛ چه اینکه عمل به دستور امامان معصوم ﷺ مطابق با حجت شرعی و حکم عقل است. خداوند در این باره می‌فرماید:

﴿أَمَّنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُبْعَ أَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يَهْدِي فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾
 (یونس / ۳۵)؛ «آیا کسی که به سوی حق هدایت می‌کند، شایسته است که از او پیروی شود یا کسی که خود هدایت نمی‌یابد مگر اینکه هدایت شود؟ شما را چه شده است، چگونه داوری می‌کنید؟». داوری در این موضوع به علت روشنی آن به خود انسان واگذار شده تا با تفکر بفهمد که انطباق رفتار با عمل کرد ائمه موجب ارزشمندی آن است.

علامه طباطبایی می‌گوید: سؤال و استدلال در این آیه پیرامون تبعیت از رهبران هدایت یافته حجتی است عقلی که خواص و دانشمندان مؤمن بر آن تکیه دارند. از مرتکبات فطری بشر در حکم عقل این است که انسان باید حق را پیروی کند؛ زیرا به حکم ارتکاز، فطرت و عقل بشر، حق به طور مطلق واجب الاتباع است و به همین دلیل کسی هم که انسان را به سوی حق راهنمایی می‌کند نیز واجب الاتباع می‌باشد. به دلیل اینکه حق می‌گوید و به سوی حق دعوت می‌نماید و باید چنین انسانی را بر کسی که به سوی حق هدایت نمی‌کند یا به سوی غیر حق می‌خواند، ترجیح داد. چون پیروی از هادی به سوی حق پیروی از خود حق است. همان حقی که او ما را به سوی آن دعوت می‌کند (طباطبایی، المیزان، ۱۴۱۷: ۱۰/ ۸۰).
 براین اساس، پیوند رفتار با نبوت و امامت از معیارهای تعیین شاخص رفتاری رفتار اجتماعی در جامعه دینی به شمار می‌رود. اگر رفتاری مانند ولایت مداری ارتباط مستقیم با نبوت و امامت داشت، شاخص رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی است.

۵. شمول و فراگیری رفتار

معیار دیگر برای تعیین شاخص رفتاری تعهد دینی، فراگیری رفتار نسبت به افراد، زمان‌ها، مکان‌ها و موقعیت‌های اجتماعی است؛ بدین گونه که هر رفتاری که از این خصوصیت برخوردار بود، شاخصیت آن تأیید می‌شود و می‌توان آن رفتار را شاخص رفتاری تعهد دینی دانست. صفات رفتاری ذکر شده در قرآن، اعم از صفات ایجابی و سلبی، از نظر عمومیت و شمول متفاوت است. بعضی رفتارها مربوط به صنف یا فصل، مکان یا زمان خاص است؛ مانند پرداخت زکات و انجام حج و برخی به موقعیت یا شرایط ویژه اختصاص دارد، نظیر جهاد. اما بسیاری از رفتارها بدون هیچ گونه قید و شرطی همه موارد یادشده را فرامی‌گیرد، مانند امر به معروف و نهی از منکر یا صداقت و راستی. این ویژگی مؤید شاخصیت رفتاری رفتار از منظر قرآن است. چون عمومیت رفتار نقش اجتماعی آن را

برجسته می‌کند و نشان می‌دهد که این نوع رفتار پایه و اساس روابط اجتماعی را تشکیل می‌دهد. بدین معنا که در هر زمان مردم به اجرای آن رفتار نیاز دارند و اگر مورد عمل قرار دهند، تعهد آنها را به دین و دیانت ثابت می‌کند. آیات مربوط به امر به معروف و نهی از منکر، فراگیری آن را نیز به اثبات می‌رساند و بیانگر آن است که این دستور الهی در هر زمان و مکانی به وسیله همه افراد باید اجرا شود؛ بنابراین، عمومیت رفتار در زمره معیارهای تعیین شاخص رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی قرار دارد.

ج) معیار پیامدی

منظور از معیارهای پیامدی آثار و نتایجی است که بعد از انجام رفتار نصیب انسان و جامعه انسانی می‌شود. در این نوع معیار تمرکز بر آثار و نتایج عمل است که به صورت واضح در جامعه نمود می‌یابد. هر رفتار و فعالیتی خالی از اثر و نتیجه نیست، ولی میزان نتایج متفاوت است و اگر رفتاری اثر اجتماعی بیشتری داشته باشد، می‌تواند شاخص تعهد دینی باشد. رفتارهایی که در اجتماع انجام می‌شود، هر یک به اندازه شعاع وجودی خود اثر یا آثاری در جامعه به جا می‌گذارد. این آثار یا پیامدها در صورتی که استمرار داشته باشد و برنوع آن رفتار خاص مترتب شود، می‌تواند به عنوان ملاک شاخصیت رفتاری رفتار لحاظ گردد.

امر به معروف و نهی از منکر نمونه‌ای از رفتارهای اجتماعی است که در نهضت پیامبر اسلام ﷺ و قیام امام حسین (علیه السلام) و همچنین فعالیت همه مصلحان و هدایت‌گران جامعه مطرح بوده و آثار مهمی هم در طول تاریخ به جا گذاشته و عامل اصلاح امت‌های پیشین بوده است. امروزه نیز این دستور الهی از منظر قرآن و حدیث و همچنین اوضاع جامعه با اهمیت و دارای پیامدهای مثبت اجتماعی است. بر این اساس، تأثیر اجتماعی از معیارهای شاخصیت رفتاری امر به معروف و نهی از منکر است و با این ملاک می‌توان آن را شاخص رفتاری تعهد دینی در روابط اجتماعی لحاظ کرد.

۱. تأثیر رفتار بر روابط اجتماعی

رفتارهای اجتماعی هرکدام آثاری در جامعه به جا می‌گذارد؛ به نحوی که اثر و نفع رفتاری خاص مانند انفاق و اعتدال مثلاً عائد افراد جامعه می‌شود. شاخص‌های رفتاری در قرآن در سطوح گوناگون بیان شده است و از نظر تأثیرگذاری بر روابط اجتماعی در یک سطح نیستند؛ بدین معنا که تأثیر رفتار بر وضعیت اجتماعی در اندازه‌های مختلف قابل بررسی است. این

مطلب از آیات قرآن به روشنی به دست می‌آید و آنچه در تعیین شاخص مفید است، رفتارهایی است که از میزان اثربخشی بیشتر در تحکیم روابط اجتماعی و بهبود اخلاق و تربیت اجتماعی برخوردار باشد؛ مثلاً لینت و نرم خوبی انسان در رفتار اجتماعی تأثیری بسیار سازنده و مؤثر دارد. خداوند در این زمینه خطاب به پیامبر اعظم ﷺ می‌فرماید: ﴿فِيمَا رَحْمَةً مِنْ اللَّهِ لَئِنَّ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾ (آل عمران/ ۱۵۹)؛ «به (برکت) رحمت الهی در برابر آنان [= مردم] نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند. پس آنها را ببخش و برای آنها آموزش بطلب! و در کارها با آنان مشورت کن! اما هنگامی که تصمیم گرفتی، (قاطع باش! و) بر خدا توکل کن! زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد».

بر اساس این آیه، صفت نرم‌خویی و مهربانی با رحمت خدا به پیامبر ﷺ داده شده که آن حضرت به برکت رحمت الهی واجد صفت مهر و محبت گردیده است. ذیل آیه به آثار منفی خشونت و سخت‌دلی نیز اشاره شده که چنین چیزی موجب پراکندگی مردم از اطراف پیامبر ﷺ می‌شده است. براین اساس، باید مسلمانان را مورد عفو و استغفار قرار دهد و در اداره امور با آنها به مشورت بپردازد. طبق آیه مذکور لینت و مهربانی به عنوان شاخص رفتار اجتماعی عامل جذب مردم و سبب ایجاد وحدت در جامعه است. با نظر به نحوه بیان آیه و اثربخشی نرم‌خویی و مهربانی، می‌توان آن را جزو شاخص‌های رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی در نظر گرفت.

۲. معیارهای برون متنی

این معیارها به این دلیل برون متنی گفته می‌شود که منشأ و منبع مورد استفاده در آنها اغلب خارج از آیات قرآن است. هرچند موضوع تحقیق قرآنی است و این نوع معیارها منشأ غیر قرآنی دارد، ولی استفاده از معیارهای برون متنی که ناظر به روایات و عقل است، تنافی با موضوع بحث ندارد تا ایراد خروج از موضوع وارد گردد؛ زیرا اولاً برای تکمیل معیارهای تعیین شاخص افزون بر قرآن کریم، استفاده از ادله دیگر مانند عقل و روایات نیز لازم است تا بحث به صورت کامل‌تر ارائه گردد.

ثانیاً به کارگیری عقل و استفاده از راهنمایی‌های آن مورد تأکید قرآن است و به همین علت در بسیاری از موضوعات، شناخت حقیقت و عمل به حق به یافته‌های عقلی واگذار شده است. پرسش‌های ارائه شده در آیات قرآن ﴿إِيْحَسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ﴾ (قیامت/ ۳)؛ «آیا انسان می‌پندارد که هرگز استخوان‌های او را جمع نخواهیم کرد» و وانهادن جواب به مخاطبان برای بهره‌گیری از روشنگری عقل است تا خود آنان به پاسخ دست یابند. معیار شناسی در باب شاخص‌های رفتاری از این گونه موضوعات است. در روایات سعی بر آن است از روایات تفسیری استفاده شود که در تبیین آیات قرآن وارد شده‌اند.

ثالثاً در بسیاری از پژوهش‌ها و آثار مکتوب عنوان اصلی مربوط به موضوع خاص است، در عین حال جهت اثبات مسائل مورد بحث از شواهد عام و متون مختلف نیز استفاده می‌شود. از باب مثال کتاب «اخلاق در قرآن» آیت الله مکارم با اینکه مربوط به قرآن است و باید تنها از آیات قرآن استفاده شود، از روایات نیز مکرر استفاده شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۱/ ۱۲۳). همچنین در کتاب‌های «سیمای انسان کامل در قرآن» (سبحانی، سیمای انسان کامل در قرآن، ۱۳۸۰: ۳۷۳) و «تاریخ اسلام از منظر قرآن» (جعفری، تاریخ اسلام از منظر قرآن، ۱۳۸۷: ۲۶۸) که با عنوان‌های قرآنی تدوین یافته‌اند، در تبیین موضوع از روایات فراوان استفاده شده است. به هر صورت، استفاده از عقل و احادیث به عنوان دو معیار در تعیین شاخص‌های رفتاری تعهد دینی اشکال ندارد.

معیارهای که از روایات اسلامی، فهم و حکم عقل یا قواعد اصولی به دست می‌آید، در این بخش ارائه می‌گردد. هرچند ممکن است این معیارها با آیات قرآن نیز سازگار باشد و از متن سخنان خداوند بتوان شواهدی بر آن مفهوم پیدا کرد، ولی منبع اصلی چنین معیارهایی عقل و روایات است؛ از این رو، این معیارها ذیل برون متنی، یعنی بیرون از متن قرآن، بیان می‌شود.

(۱) تأکید روایات بر اهمیت رفتار

روایات در برقراری ارتباط با دیگران و روابط اجتماعی فراوان است و نوشتار حاضر درصدد بررسی آنها نیست، بلکه هدف استفاده از احادیث به عنوان یک معیار تعیین شاخص رفتاری است. روایاتی که در زمینه رفتارهای اجتماعی و برخورد افراد یا یکدیگر و همچنین تنظیم امور معیشتی وارد شده است، در تعیین شاخصیت رفتار نقش بسزا دارد. افزون بر این،

روایات در تعیین شاخص رفتاری و حداکثری هم می‌تواند کمک کند. احادیثی که صفت و رفتاری را صددرصد عامل سعادت‌مندی یا عاقبت به‌خیری انسان معرفی می‌کند و یا دین‌داری فرد را به رعایت آن رفتار منوط می‌سازد، دلیل بر اهمیت رفتار و عمل مورد نظر است؛ برای مثال، تعبیراتی مانند «الصَّدَقُ لِسَانُ الْحَقِّ» (محمدی ری‌شهری، منتخب میزان الحکمه، ۱۳۸۸: ۲۸۹)؛ «الصَّدَقَةُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ» (همان) و ... بیانگر اهمیت صداقت و صدقه دادن هستند که راستگویی، زبان حق و صدقه، سپر آتش جهنم می‌باشند. این دو رفتار، آثار اجتماعی مهمی نیز دارند که به وسیله آن دو می‌توان فقر و گرسنگی را از جامعه ریشه کن کرد و همچنین وحدت را در اجتماع برقرار ساخت. در حوزه رفتار انسانی این گونه توصیف‌ها از رفتارهای مشخص اجتماعی فراوان است و طبق آن می‌توان رفتاری را به عنوان شاخص تعهد دینی در جامعه اسلامی معرفی کرد.

روش استفاده از معیار روایی بدین طریق است که پس از تطبیق معیارهای درون متنی بر صفت رفتار اجتماعی، از روایاتی که در خصوص شاخص رفتاری مورد نظر وجود دارد و اهمیت آن رفتار را بیان می‌کند، برای تأیید شاخصیت رفتاری آن رفتار به کار گرفته می‌شود؛ برای نمونه، روایات مربوط به اعتدال و انفاق در صورت اثبات شاخصیت رفتاری آنها از منظر قرآن، در جهت تثبیت موضوع ذکر می‌گردد و نکات نهفته در احادیث مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲) دلالت عقل بر اهمیت رفتار

عقل به عنوان یکی از منابع مهم دینی مورد تأیید قرآن و قابل اعتماد اندیشمندان مسلمان است و در بسیاری از موارد اهمیت رفتار را در حوزه اجتماعی تشخیص داده، به لزوم تحقق آن رفتار حکم می‌کند؛ چرا که عقل یک نیروی سنجش‌گر باطنی می‌باشد و از قدرت تشخیص و شناسایی بالایی برخوردار است. عقل، حسن و قبح و همچنین سود و زیان اعمال را بازشناسی و به انسان معرفی می‌کند. امام صادق علیه السلام درباره دلالت و راهنمایی عقل می‌فرماید: «العقل دليل المؤمن» (همان، ۳۵۷)؛ عقل راهنمای مؤمن است. امام علی علیه السلام فرمود: «العقل شجرة ثمرها السخاء و الحياء» (همان، ۳۶۱)؛ خرد درختی است که میوه آن سخاوت و حیا است. سخاوت و حیا دو صفت رفتاری است که از عقل و خرد نشأت می‌گیرد؛ بدین معنا که عقل به این دو رفتار پسندیده اجتماعی راهنمایی می‌کند. این گونه رفتار که پشتوانه عقلانی دارد و تأثیر فوق‌العاده‌ای در اجتماع می‌گذارد، دارای اهمیت است و براین اساس شاخص رفتاری جامعه دینی شمرده می‌شود.

نتیجه

آنچه در این نوشتار آمد، در حقیقت، روش‌شناسی شاخص‌های رفتاری تعهد دینی در بعد اجتماعی است که نحوه استخراج و ملاک‌های شاخص رفتاری در قرآن را مورد بررسی قرار داد. معیارهای تعیین شاخصیت و شاخص رفتاری به درون متنی و برون متنی تقسیم شد؛ یعنی ملاک‌هایی که از متن قرآن به دست می‌آید و ملاک‌هایی که از دیگر منابع اسلامی مانند عقل و روایات قابل استفاده است. درون متنی ملاک‌هایی است که از نفس آیات و دقت‌های تفسیری و ادبی در آنها استخراج می‌شود. برون متنی به ملاک‌هایی اطلاق می‌گردد که از روایات و فهم عقل قابل استفاده است. مهم‌ترین ملاک در تعیین شاخص رفتاری قرآن خود آیات قرآن است که در این پژوهش مورد استناد و استدلال قرار گرفت.

کتابنامه

۱. رضایی اصفهانی، محمد علی و همکاران، نخستین ترجمه گروهی قرآن کریم، قم: دار الذکر، ۱۳۸۴ ش.
۲. نهج البلاغه، ترجمه دشتی، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ۱۳۷۸.
۳. ابراهیمی پور، قاسم، شاخص‌ها خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، تهران: مرکز بررسی‌های راهبردی ریاست جمهوری، بی تا.
۴. ابن هشام علی بن یوسف، مغنی الادیب، ترجمه و توضیح سید علی حسینی، قم: دارالتفسیر، ۱۳۷۹.
۵. ابوالحسین احمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، بیروت، نشر دارالکتب اسلامیه، ۱۴۲۰ ق، چاپ سوم.
۶. ارل بیی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه رضا فاضل، تهران: سمت، ۱۳۸۱.
۷. اووه فلیک، درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشرنی، ۱۳۹۱.
۸. باقری، خسرو، نگاه دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مدرسه، چاپ دهم، ۱۳۸۴.
۹. پ. رونرژ، مبانی پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه دادگران، تهران: نوآور، ۱۳۶۴.
۱۰. التفتازانی، سعدالدین، شرح المختصر، تهران: چاپخانه افست مصباحی، بی تا.
۱۱. جرجانی، سید شریف، جامع المقدمات، تصحیح و تعلیقه محمد علی مدرس افغانی، قم: هجرت، ۱۳۶۷.
۱۲. جعفری، یعقوب، تاریخ اسلام از منظر قرآن، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۷.
۱۳. جمعی از اساتید حوزه علمیه، المغنی الادیب، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ ق.
۱۴. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم (سیره پیامبران در قرآن)، قم: اسرا، ۱۳۷۶.

۱۵. حسینی. طیب، سید محمود، چند معنایی در قرآن کریم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
۱۶. حیدری فر، مجید، مهندسی فهم و تفسیر قرآن، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۱.
۱۷. خراسانی، ملامحمدکاظم، الکفاية الاصول، طبع نجف، بی تا.
۱۸. ساروخانی، باقر، روش های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.
۱۹. سبحانی، جعفر، سیمای انسان کامل در قرآن، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۰. سیف، علی اکبر، روان شناسی پرورشی نوین، تهران: دوران، ۱۳۸۸.
۲۱. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان، الاتقان فی علوم القرآن، تقدیم و تعلیق مصطفی دیب البغا، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ق.
۲۲. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۷ق.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصرخسرو، بی تا.
۲۴. فرمهبنی فراهانی، محسن، فرهنگ توصیفی علوم تربیتی، تهران: اسرار دانش، ۱۳۷۸.
۲۵. قاضی زاده، کاظم، سیاست و حکومت در قرآن، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۴.
۲۶. کیبوی، ریمون و لوک وان کامپنهود، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۳.
۲۷. لطیف آبادی، حسین، روش شناسی پژوهش در روان شناسی و علوم تربیتی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.
۲۸. م. دوورژه، مبانی روش های علوم اجتماعی، ترجمه خسرو اسدی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۲۹. محمدی ری شهری، محمد محمدی، منتخب میزان الحکمه، ترجمه محمد رضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸.
۳۰. مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، تحقیق و نگارش محمود رجبی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۷.

۳۱. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب، چاپ دوم، ۱۳۷۹ش.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر، آیات الولاية فی القرآن، قم: مدرسه علی ابن ابیطالب، ۱۳۸۳.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ یازدهم، ۱۳۷۳.
۳۴. نادری، عزة الله و مریم سیف نراقی، روش‌های تحقیق در علوم انسانی، تهران: بدر، ۱۳۷۰.
۳۵. ندوی، ابوالحسن علی، تفسیری سیاسی از اسلام، ترجمه عبدالقادر دهقان، تهران: احسان، ۱۳۸۸.
۳۶. هادی رستگار، روش فهم متن، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۹.
۳۷. هربرت بلاک، مقدمه‌ای بر تحقیقات اجتماعی، ترجمه ابراهیم پاشا، تهران: سمت، ۱۳۷۲.